

vivat academia

tijdschrift van het Verbond der Vlaamse Academics
driemaandelijks nr 106 maart 2000

*"Wat is ons land tenoor die aandeelmark?
Wat 'n kanarievoel tenoor 'n vark?"*

C. Louis Leipoldt (1880-1947)

Inhoud

Alles wel beschouwd	1
Vooruitgang en traditie	3
John Laughland of de "Euroseptische" kijk op het continent	12
Een leven lang... ?	18
Een andere geschiedenis van de filosofie	24
Een land dat uit woorden bestaat	29

Alles wel beschouwd

Intentiediplomatie

Frank Judo

De ouderen onder ons hadden weer alle reden om zich terug te verplaatsen in de tijd. Joop den Uyl was wat zwaarder geworden, had nu een zwarte baard, was enkele honderden kilometers naar het Zuiden verplaatst en praatte met een Frans accent, maar het moraliserende toontje behoedde voor elke vergissing. Hij was het. Dat hij zich nu "Louis Michel" noemde, deed dan weinig ter zake. Overigens: ook dat niet langer Nederland gidsland was, maar het edele Belgenland, kan slechts een kniesoor storen. Of het nu voor het *House of Lords* of op de Europese Raad was, de tijd van de moraal in de internationale betrekkingen was terug van weggeweest ~ dank zij België. De reeds genoemde kniesoor voelde zich gesterkt in zijn opinie: in dit land gebeurt alles dertig jaar later dan elders, maar wat zou het ook. Eindelijk was het oude Britse adagium omgekeerd: België heeft in het buitenland geen belangen, maar slechts vrienden en vijanden ~ of preciezer: slechts goeden en bozen.

Het is echter iets te doorzichtig. Zou er echt een trendbreuk zijn in de Belgische diplomatie? Geen zinnig mens gelooft het. Terwijl minister Michel de kansel bestijgt, doceert premier Verhofstadt onverstoord de *basics* van de internationale betrekkingen, inclusief het beginsel van niet-inmenging. Morgen volgt les twee: het principe van de niet-uitlevering van eigen onderdanen...

Er zijn echter ook eerlijke mensen, en soms behoort Louis Michel tot die categorie, bijvoorbeeld wanneer hij toegeeft dat de "nieuwe lijn" van de Belgische diplomatie grotendeels voor binnenlands gebruik is bedoeld. Michel als de nieuwe Clausewitz? Niet langer de oorlog, maar de diplomatie is de voortzetting van de politiek met andere middelen.

Een dergelijke bekentenis doet een alarmlichtje branden bij wie enigszins vertrouwd is met de geschiedenis van de diplomatie. Ze herinnert aan de houding van de Argentijnse dictatuur van generaal Galtieri, die een nieuwe binnenlandse eenheid wou creëren door de Falkland-eilanden binnen te vallen. *Idem dito* voor de Duitse regeringen tijdens de Weimar-republiek, die binnenlandse tegenstellingen probeerden toe te dekken door een "eenheidsfront" tegen Versailles te creëren. Anders gezegd: buitenlandse polemieken gebruiken voor binnenlandse doeleinden is een zwakgebod, een uitweg voor hopelozen.

Het kenmerkt hopelozen daarenboven dat ze neiging vertonen zichzelf tegen te spreken. Niet alleen lijkt Guy Jekyll anders te spreken dan Louis Hyde, maar een zelfde minister van buitenlandse zaken zoekt Chileense ex-dictatoren te vervolgen en schudt de hand van hun Kongolese ~ zittende ~ evenknie. Een kleine vergissing?

Of net de essentie van het buitenlands beleid? Franstalig België heeft te veel te verliezen bij slechte relaties met de voormalige kolonie om moraalridder te spelen in Centraal-Afrika. België mag dan voortaan slechts goeden en bozen kennen, het zuiden des lands heeft nog steeds belangen. Een "Afrika-dubbelbeleid", dat Kongo en Zuid-Afrika als de twee zwaartepunten van de Belgische Afrika-politiek beschouwt, maakt daarentegen geen kans. Waarom niet?

Het VVA ontstond begin deze eeuw als groepering van regionale oud-studentenkringen en heeft tot doel:

- culturele en maatschappelijke vorming ;
- verspreiding van wetenschap en cultuur ;
- behartiging van de belangen van academici, in het bijzonder het universitair onderwijs en onderzoek en permanente vorming ;
- ijveren voor verdere Vlaamse ontvoogding en ontplooiing van de Nederlandse cultuur.

Er zijn VVA-afdelingen in Oostende, Brugge, Ieper, Kortrijk, Gent-Meetjesland, Antwerpen, Taxandria, Klein-Brabant, Brussel, Leuven-Hageland, Campinia, Limburg en Denderland.

Algemeen secretariaat

Machteld LENOIR

adres: Vlamingendam 2, 8000 Brugge
tel/fax: 050/34 57 25
e-mail: vva@vlaca.org

Administratief secretariaat

Frank CEULEMANS

adres: Camille Huysmanslaan 93, 2020 Antwerpen
tel: 03/237 93 92
fax: 03/248 16 05

De reden is eenvoudig en pijnlijk. Omdat de Vlaamse naïviteit op het vlak van buitenlands beleid het mogelijk maakt dat een belangrijk deel van de spraakmakende opinie en de politiek in Vlaanderen het als een voldoende tegemoetkoming aan de Vlaamse visie beschouwen, wanneer de huurder van het ministerie van buitenlandse zaken zwaait met de wimpel van de "ethische diplomatie". Voor Wallonië de belangen, voor Vlaanderen de beginselen, denken sommigen.

Een dergelijke dubbelzinnigheid is niet lang vol te houden, en de reacties van de brede publieke opinie in Vlaanderen zijn duidelijk genoeg om ook de grootste intentiediplomaat in onze contreien tot betere gevoelens te brengen. Desondanks zou het al evenmin passen indien Vlaanderen zich vandaag zou presenteren als een slachtoffer van Waalse doortraptheid. Een dergelijk tweesporenbeleid heeft pas kansen gekregen door een scheefgegroeide cultuur in Vlaanderen, die principieel pacifisme meende te moeten verbinden met een vage bewondering voor het Nederland van Joop den Uyl en de traditie van het "gidsland" ~ ook lang nadat die in Den Haag naar de scheurmand werd verwezen.

Maar ook het "eigen schuld, dikke bult" kan een element van volksovoeding zijn.

Vacature

Dankzij een samenwerkingsakkoord tussen VVB en VVA zoekt het VVA voor indiensttreding op 1 juni 2000 een halftijdse administratief medewerk(st)er.

Functie:

Na een begeleide inwerkperiode bent u halftijds belast met administratieve opdrachten. Dit omvat o.m. de ledenadministratie, briefwisseling, facturatie, uitnodigingen en verslagen... U werkt in ploegverband met twee andere administratieve collega's, drie stafmedewerkers en een schare vrijwilligers.

Profiel:

- opleiding: min . A1
- administratief stipt en ordelijk, vertrouwd met de PC in een MS-Office omgeving
- flexibel, georganiseerd en gericht op dienstverlening
- contact- en communicatievaardig
- zeer belangrijk is een stevige inzet en een behoorlijk engagement
- ervaring met verenigingswerk, vertrouwd met de Vlaamse Beweging
- kennis van andere talen is wenselijk

Heeft u interesse, stuur dan uw sollicitatie (met pasfoto) ten laatste tegen 31 maart 2000 naar

Vlaamse Volksbeweging
t.a.v. Jan Jambon
Baron Dhanislaan 18
2000 Antwerpen

Vooruitgang en traditie

Prof. Herman de Dijn

In dit *fin de siècle* is er tegelijk een bewustzijn aanwezig van grote gevaren en crises, én een besef dat we aan het begin staan van een periode van enorme uitdagingen en veranderingen.

Auteurs die een visie hebben ontwikkeld op onze situatie komen niet tot dezelfde conclusies. Dat is normaal. Wij kunnen geen objectief totaalbeeld krijgen van onze situatie, van de situatie van ons *Space Ship Earth*. Daarvoor zijn we zelf al te betrokken en is de zaak té complex. De geschiedenis zal ongetwijfeld radicaal onverwachte ontwikkelingen in petto blijven hebben: zo is het nu eenmaal met de geschiedenis. Dit kan ons niet beletten na te denken, te pogen toch enig zicht te krijgen op onze situatie.

Het thema dat ik vandaag met u wil bespreken, *Vooruitgang en traditie*, houdt verband met het reeds vermelde bewustzijn van een zekere crisis of crises. Mijn invalshoek is niet zozeer de geschiedenis (cf. F. Fukuyama), of de geopolitieke situatie (cf. S. Huntington), maar een filosofische beschouwingwijze die men wijsgerig-antropologisch of cultuurfilosofisch zou kunnen noemen.

Van een filosoof ~ ook van een filosoof ~ verwacht men soms dat hij vertelt "welke vernieuwende wegen er zijn om uit de impasses te geraken waarin onze samenleving dreigt vast te lopen".

In die vraag zit reeds de suggestie van de richting waarin ik het antwoord moet zoeken: het gaat om het probleem van een dreigende verstarring die door vernieuwing, innovatie, moet worden overstegen. Het zou echter kunnen zijn dat de tegenstelling tussen verstarring en vernieuwing zelf in vraag moet worden gesteld. Denken over bepaalde problemen in termen van die tegenstelling zou zelf wel eens alles behalve vernieuwend kunnen zijn. Dit is de stelling of hypothese die ik met u wil onderzoeken. Daartoe zal ik eerst twee soorten impasses, twee soorten van crisis onderscheiden ~ het spreken over impasses is immers gewoon een andere figuur voor het spreken over crisis.

Met "crisis" kan men twee verschillende zaken bedoelen:

1. de crisis die te maken heeft met onaangepastheid aan het nieuwe, aan sterk veranderende of veranderde omstandigheden (crisis door verstarring, achterstand, en dergelijke);
2. de crisis die te maken heeft met het ondergraven van de vooruitgang door de vooruitgang zelf, zodat een soort paralysering optreedt. Volgens de Duits-Zwitserse filosoof en gewezen politicus Hermann Lübbe heeft dit soort crisis te maken met het bereiken van de nutsgrens van wetenschap en techniek. "De nutsgrens van technisch bruikbare kennis is bereikt wanneer de niet-geïntendeerde neveneffecten van de technische toepassingen van die kennis sneller toenemen dan onze evenzeer op wetenschap en techniek gestoelde probleemoplossingscapaciteit".

Wanneer men met deze niet-geïntendeerde nevenevolgen wordt geconfronteerd, kan er een soort crisis ontstaan die Lübbe "oriënteringscrisis" noemt. Men ziet niet meer hoe men op de problemen moet reageren: men kan de oorzaken niet wegnemen of afbouwen. Tegelijk kan men zich tegen die nevenevolgen niet echt wapenen: de ramificerende gevolgen zijn van een te enorme schaal in

ruimte of in tijd, of we beschikken op verre na niet over de nodige kennis om ze in te schatten, laat staan ze effectief te remediëren.

Het soort crisis waar Lübke op wijst heeft te maken met het feit dat de vooruitgang ons niet altijd de vereiste middelen geeft om de problemen door die vooruitgang zelf meegebracht op te lossen. Met de versnelling van allerlei evoluties lijkt het probleemoplossend vermogen eerder af dan toe te nemen, omdat er tegelijk almaar sneller allerlei neveneffecten opduiken die niet werden geïntendeerd. Gevolg: men weet niet meer waarheen ~ oriënteringscrisis. De confrontatie met deze realiteit kan in de maatschappij een tendens doen ontstaan die de crisis nog heviger kan maken: afkeer van wetenschap en techniek op een ogenblik dat we die meer dan ooit nodig hebben.

Deze oriënteringscrisis mag echter niet louter worden gezien als een soort uit de hand lopen van of interne contradictie in de technisch-wetenschappelijke vooruitgang zelf. Zij kan ook de vorm aannemen van een soort ondergraven door de vooruitgang zelf van de antropologische basis waarop de vooruitgang feitelijk stelde. Met die antropologische basis bedoel ik bepaalde individuele en sociale inzichten, kennis, handelingen, gewoonten, instellingen en dergelijke, zonder dewelke de vooruitgang zich niet had kunnen ontplooiën. Men stoot hier als het ware op fundamentele grenzen van de aanpasbaarheid van de mens, individueel én sociaal, aan bepaalde veranderingsprocessen. In het licht van de evolutie van de moderne tijd, sprak Günther Anders van een zekere "Antiquiertheit des Menschen". Het is aan dit aspect van de oriënteringscrisis dat ik vooral aandacht zou willen besteden.

Laat me beginnen met een paar voorbeelden (uit verschillende maatschappelijke domeinen) van dergelijke vormen van crisis die ~ ik herhaal het ~ te maken heeft met het ondergraven van elementen van het menselijke aanpassingsvermogen die aan de basis liggen van de vooruitgang.

1. De opgang van het idee van *lifelong learning* is, ondanks het modieuze, geen teken van vooruitgang, maar eerder de uitdrukking van een crisis: dit idee geeft de indruk dat we geen enkel weten meer kunnen vertrouwen, en dat geleidelijk verworven wijsheid en ervaring morgen wellicht geen enkele betekenis zal hebben. Hoe we ons dan in het leven zullen moeten oriënteren, zal vermoedelijk afhangen van de gril of mode van het moment? Er ontstaat een gevoel van: wat we ook leren, het is allemaal op voorhand verloren moeite (dit gevoel is reeds bij jongeren aanwezig en leidt tot defaitisme).

2. Sinds geruime tijd is het onderwijs van hoog tot laag onderhevig aan telkens nieuwe vloedgolven van hervorming, tot wanhoop van degenen die feitelijk onderwijs moeten geven (eerder natuurlijk dan van directies die zich verplicht voelen mee te werken met de politiek omwille van de financiën of ter wille van de concurrentie). Daarbij worden die hervormingen natuurlijk zelf weer bevestigd en hervormd, in een onvermijdelijke escalatie (denk aan de evaluaties van de visitaties waarover dan weer een *audit* moet gebeuren). Ook dit weer ziet men gewoonlijk als een goede, zelfs vanzelfsprekende zaak, terwijl men in feite te maken heeft, opnieuw, met het symptoom van een crisis: men weet gewoon niet meer wat belangrijk is, niets is nog vanzelfsprekend (denk aan de discussies in de literaire studies over de canon). Men poogt de desoriëntatie te verdringen in activisme, verandering om de verandering, om zichzelf de illusie te geven dat men weet waar naartoe. In feite is men "de kluts kwijt": oriënteringscrisis.

3. Meer en meer doet men in de politiek een beroep op wetenschappelijk-technologisch advies; ministers durven haast geen voorstellen meer te doen, tenzij geruggensteund door wetenschappelijke studies allerhande. Dikwijls zullen wetenschappers echter een advies geven dat niet afdoende zeker is, of komen ze tot afwijkende of zelfs ronduit tegengestelde meningen. Tegelijk heeft de vooruitgang een verregaande erosie meegebracht van gedeelde opvattingen en waarden. Resultaat: paralysering in de besluitvorming of de roep naar een sterke leider die knopen kan doorhakken.

Welke conclusies kan men trekken uit deze beschouwingen en voorbeelden?

1. De levensnoodzakelijkheid van een *common culture* met een *common sense*, van een blijvende verbondenheid met gedeelde waarden, betekenissen en symbolen die een zekere identiteit en een zeker houvast bieden, in één woord de levensnoodzakelijkheid van een min of meer gedeelde "leefwereld". Dit mag niet worden begrepen als een afwijzing van wetenschap en techniek. Wetenschappelijk-technische expertise is meer dan ooit nodig, maar is leeg en potentieel zelfdestructief zonder *common sense*.

2. De noodzaak een halt toe te roepen aan de angst en het defaitisme die verband houden met de oriënteringscrisis in zijn verschillende vormen. Angst en defaitisme zijn zeer slechte raadgevers die van geen enkel nut zullen zijn. De vraag is natuurlijk wat hier een tegengewicht kan bieden indien het de vooruitgang zelf is die deze angst en dit defaitisme lijkt te voeden.

Ik zal het ietwat uitvoerig hebben over het eerste punt, en daarna, kort, over het tweede.

Primo, de levensnoodzakelijkheid van een *common sense* (van gedeelde inzichten, waarden, houdingen, gebruiken en de gedeelde symbolen en betekenissen daarmee verbonden): deze moet een implosie van de vooruitgang voorkomen.

Het is een hardnekkig vooroordeel van het Verlichtingsdenken dat tradities, dit wil zeggen betekenissen die ons overgeleverd zijn en waarbinnen we onszelf en ons leven betekenis geven, alleen maar hinderpalen zijn voor vrijheid. Daartegenover stelt Alain Finkielkraut: "niet alles wat de mens is meegegeven en [dus] niet door hem is geconstrueerd, gekozen, gewild, is *ipso facto* onderdrukkend of vervreemdend". Het is een even hardnekkig vooroordeel dat tradities alleen maar hinderpalen zijn voor de vooruitgang. In feite is het omgekeerde het geval: het was maar door het onopvallend voortleven van tradities die niet steunen op strikt rationele inzichten en houdingen dat de vooruitgang tot stand is kunnen komen en een grote opgang en bloei heeft bereikt. Rationaliteit in wetenschappelijke, technische of economische zin is zelf maar mogelijk op basis van de persistentie van niet-expliciteerbare, niet-organiseerbare elementen of randvoorwaarden, niet in het minst van psychologische of culturele aard.

Deze stelling zal ik onderbouwen met een paar argumenten ontleend aan de Britse filosoof Michael Oakeshott. Allereerst veronderstelt de vooruitgang voor zijn overleven zelf dat bepaalde soorten menselijke verhoudingen blijven bestaan en worden overgedragen van de ene groep naar de andere, van de ene generatie naar de andere. Geen vooruitgang zonder het conserveren van bepaalde fundamentele attitudes als vriendschap, bewondering, navolging, vertrouwen, eerlijkheid, enzovoort. Dergelijke houdingen en de activiteiten en gebruiken die

ermee samenhangen, gehoorzamen aan een "logica" die diametraal tegengesteld is aan het voortdurend in vraag stellen, of het louter gericht zijn op resultaten. Vriendschap, bijvoorbeeld, (maar hetzelfde geldt voor eerlijkheid, voor de leraar-leerling relatie, enz.), is een relatie die gezocht wordt niet om de resultaten, maar om de relatie zelf. Deze relatie is tegengesteld aan innovatie (de ene vriend kan de andere niet vervangen); ze veronderstelt een soort conservatieve dispositie.

Innovatie veronderstelt niet alleen bepaalde, "traditionele" menselijke houdingen en verhoudingen. Zij vereist ook de persistentie van bepaalde instrumenten, *skills*, ambachtelijkheid, routines. Nieuwe projecten, van welke aard ook, kunnen maar van de grond komen als allerlei middelen, *skills*, ambachten, routines niet in vraag worden gesteld; men moet er zelfs kunnen op vertrouwen dat bepaalde maatschappelijke regels blijven gelden (inclusief morele regels). Projecten kunnen maar doorgang vinden als de meeste instrumenten niet meer hoeven te worden uitgevonden, niet meer het object moeten zijn van verdere *research*; als het gebruik ervan geen nieuwe *training* meer vraagt; als er reeds voldoende geschoolde arbeid is. Een conserverende houding tegenover routines is evenzeer essentieel: "Routines, no doubt, are susceptible of improvement; but the more familiar they become, the more useful they are". Een conserverende attitude tegenover dergelijke vooronderstellingen is een *conditio sine qua non* voor vooruitgang. Wie alles ineens wil innoveren, produceert chaos (zoals de geschiedenis maar al te zeer toont). In onze woorden belijden we de vooruitgang, in onze daden zijn we gelukkig conservatief.

De vooruitgang, die intussen in al zijn complexiteit zelf een traditie is geworden, wordt nu geconfronteerd met een zekere erosie van de traditionaliteit, de gemeenschappelijke, onbewuste bodem, die er drager van was en is. Dit dreigt de traditie van de vooruitgang te ondermijnen, ongeveer op de manier waarop (volgens sommigen) excessieve vernieuwingsbewegingen in de kunst de kunst zelf hebben ondermijnd door de erosie van de band tussen de kunst en de ruimere betekeniswereld of leefwereld van de mensen.

Vandaag lijkt, als we Lübke mogen geloven, niet zozeer de verstarring van de traditie(s) de grootste uitdaging, maar eerder de afbraak, de onstabiele ervan. Als bepaalde impasses veroorzaakt worden niet door verstarring, maar door desoriëntering en paralysering in de vooruitgang zelf, dan kan de crisis niet worden bedwongen door nog meer, nog sneller en efficiënter ingrijpen: dit maakt de situatie alleen maar erger. Op dat ogenblik is de echte vernieuwing: een consolidatie van de vooruitgang door hernieuwde aandacht voor ondergrondse, verwaarloosde traditionele elementen; een terug aanknopen bij fundamentele doeleinden (of waarden) in plaats van een geobsedeerd zijn door technisch ingrijpen of beheersen alleen. De mens is niet geschapen voor een odyssee van eindeloze vooruitgang en versnelling. De mens is een wezen dat aansluiting moet kunnen vinden bij diepere betekenissen en waarden die een zekere constantie veronderstellen, ook in de menselijke verhoudingen.

Het pleidooi voor een *common sense* is niets anders dan een pleidooi voor waarden. Opvallend is dat het pleidooi voor waarden momenteel vanuit vele hoeken hoorbaar is, ook komend van "progressieve" denkers van wie men dit, gezien hun ideologische positie, enkele jaren geleden niet had kunnen verwachten. Zij schromen niet langer te wijzen op het belang van gemeenschappelijke waarden, van "traditionele" deugden als beleefdheid, *savoir vivre*, zelfs seksuele terughoudendheid. Het is soms nog wat onwennig, met

formules die getuigen van een zekere vrees om met het verkeerde kamp te worden geassocieerd. Maar intussen doen ze het toch maar, terwijl vanuit dat andere kamp meestal juist de oude, "progressieve" slogans blijven komen, waarschijnlijk om te tonen hoe vooruitstrevend en dus aanvaardbaar men wel is.

Het paradoxale is dat het vandaag juist de meest creatieve mensen, kunstenaars, zijn die dikwijls het scherpst beseffen wat het belang is van tradities. Zij ervaren dat zonder de verwoording die altijd reeds bestond en die anderen ons aanbieden, onze gevoelens niet veel meer zouden zijn dan vage, ongearticuleerde aandoeningen zonder draagkracht en zonder noemenswaardige betekenis voor een menselijk, een geciviliseerd leven. Wat men is of zegt of doet, kan maar betekenis hebben, niet omdat wij dat willen of wensen, maar omdat wij creatief resoneren binnen een ruimte van betekenissen die reeds gelden (de taal, de literatuur, de cultuur). Als deze ruimte, de *common culture* van min of meer gedeelde inzichten, houdingen, reacties in het gedrang komt, slaat de oriënteringscrisis toe.

Laat me een voorbeeld geven (ontleend aan Lübke) van het belang van traditionele structuren voor de samenleving van vandaag. Wat we nodig hebben, zijn structuren die een tegengewicht vormen tegen bepaalde excessieve, activistische tendensen in onze samenleving, structuren die tegelijk zullen helpen de vooruitgang op een menselijke manier, binnen menselijk aanvaardbare vormen te bewaren door het in stand houden van de juiste attitudes, ook tegenover wetenschap en techniek. Volgens Lübke is het paradoxaal genoeg de oude vijand van de Verlichting, de religie, die dit mogelijk maakt (maar hetzelfde kan wellicht worden gezegd over een bepaalde vorm van humanisme die vandaag zelfs kan samengaan met een atheïstische religiositeit). Religieuze instellingen hebben enorm veel van hun macht verloren. Misschien is het juist op dat ogenblik dat ze de door Lübke bedoelde functie of dienst aan de maatschappij best kunnen vervullen.

Volgens Lübke is de kern van de religie de context die zij biedt om om te gaan met onbeheersbaarheid en eindigheid: de realiteit voegt zich niet zomaar naar onze wensen. Dit hoeft geen pleidooi te zijn voor passiviteit; integendeel, zeker de Westerse christelijke religie roept op tot omvormen van de wereld, tot strijd in functie van naastenliefde en rechtvaardigheid met behulp van wetenschap en techniek. Maar zij biedt ook het kader om de slagen van het lot, de onverwachte of dreigende wendingen van het leven, paradoxaal genoeg ook door de vooruitgang zelf voortgebracht, te dragen. Dit realisme kan een belangrijk antidotum zijn tegen extremistisch rationalisme en pragmatisme. Opnieuw: dit is zeker niet altijd het geval; religie leidt effectief dikwijls tot fanatisme en extremisme. Maar dit was ook het geval met de Verlichting zelf, die op dit punt zeker niet moet onderdoen.

Religieuze instellingen blijven blijkbaar iets betekenen voor grote groepen mensen ook al voelen zij zich niet meer direct en eng met die instellingen verbonden, maar wel met het fundamentele van het gedachtegoed en de waarden die zij bewaren. Het overleven van die instellingen kan een belangrijke factor zijn in het consolideren van de basis zelf van de vooruitgang. In dit verband merkt Lübke op dat de kerken moeten aanvaarden dat zij in de huidige samenleving een bredere betekenis hebben dan degene die sommigen er in een verlangen naar zuiverheid aan willen geven (de kleine kudde van geroepen). De (christelijke) kerken ondersteunen een soort *Zivilreligion* voor een goed deel van

de bevolking, wat zich uit onder meer in het voortfunctioneren van bepaalde religieuze symbolen (kruisbeelden, hoogdagen, plechtige missen bij officiële gelegenheden, inwijdingen, enz.). Dit zijn niet louter relicten die zo vlug mogelijk dienen te verdwijnen. Het gaat om gebruiken die geïntegreerd zijn in de cultuur, ook al zijn ze niet langer middelen van institutionele discipline (al kunnen ze niet langer reële dwang uitoefenen). Deze *Zivilreligion* drukt de vooropstellingen uit van de liberale staat, die door deze staat niet zelf kunnen worden gegarandeerd: namelijk dat het samenleven van mensen geworteld is, niet in een of ander opzegbaar contract, maar in een lotsverbondenheid die verwijst naar de kwetsbaarheid van het menselijk leven en de onbeheersbaarheid van het vertrouwen en van de loyaliteit die aan de basis liggen van het samenleven. Het is geen anomalie voor een liberale staat om staatsreligies te erkennen, het is een bijkomende garantie voor zijn overleven, omdat die godsdiensten, zeker in zoverre het om *Zivilreligionen* gaat, op een niet-gekunstelde manier bijdragen tot het behoud van fundamentele waarden, gewoonten en houdingen die de staat helpen overleven, ook als liberale staat.

Er moet echter een onderscheid worden gemaakt tussen een pleidooi voor het niet verder afbouwen maar versterken van tradities enerzijds en het traditionalisme anderzijds, dit wil zeggen, een geforceerd teruggrijpen naar een traditie die niet meer leeft, gewoonlijk gecombineerd met een absurde afwijzing van wetenschap en techniek. Het traditionalisme is in feite zelf niets anders dan een vorm van het activisme waartegen het lijkt in te gaan: wanneer de zaken in het honderd dreigen te lopen, meent men zich te herinneren dat het vroeger zoveel anders en beter was en poogt men van buitenaf de vroegere attitudes en gedragingen terug in te voeren. Dit moet mislukken, aangezien die traditionele houdingen en gewoonten slechts werken in zoverre ze een vanzelfsprekende overtuigingskracht en werkzaamheid hebben. Het traditionalisme ziet tradities als (laatste) middelen om de zaken terug in orde te brengen. Maar wanneer tradities op deze manier worden aangekaart, kunnen ze niet echt *au sérieux* worden genomen: ze komen over ofwel als vreemd en artificieel, ofwel als dwangmiddelen waarin niemand echt gelooft, zelfs niet degene die ze gebruikt.

Wat helemaal fout zou zijn, is het pleidooi voor traditie te verwarren met fundamentalisme. De gestadige afbouw en onderwaardering van het impliciete weten aanwezig in instellingen, gewoonten en gebruiken kon niet anders dan toegejuicht worden door een 19de-eeuws ideologisch rationalisme, dat streefde naar een volkomen reorganisatie van het menselijk leven "op wetenschappelijke grondslag". Wanneer deze poging op niets lijkt uit te lopen, krijgt men soms een merkwaardige omkering (zoals trouwens ook gebeurt op individueel vlak wanneer mensen bijvoorbeeld diep ontgoocheld raken over de klassieke, wetenschappelijke geneeskunde): men vlucht in een traditioneel esoterisch weten dat echter, paradoxaal genoeg, dezelfde of nog hogere zekerheid moet kunnen bieden, en dus tot een quasi- of beter pseudo-wetenschappelijk statuut wordt verheven.

Geïmpliceerd in mijn kritiek op traditionalisme (en fundamentalisme) is de volgende belangrijke, en enigszins paradoxale stelling: dat het pleidooi voor een versterking van de traditie (of voor een nieuw waardebesef) zelf niet zomaar in een actieprogramma kan worden vertaald. Er is inderdaad iets contradictorisch aan een pleidooi vóór traditie: de kracht van een levende traditie schuilt in het feit dat ze als het ware "achter de rug" van de individuen om hun gedrag en

denken bepaalt, op een vanzelfsprekende manier. Wanneer men voor een traditie moet gaan pleiten, lijkt het reeds te laat, kan men ze alleen maar kunstmatig in leven houden of pogen in ere te herstellen (zoals in het traditionalisme). Hetzelfde geldt hier als bij bepaalde fundamentele houdingen en toestanden zoals spontaneïteit, vertrouwen, of gelukkig zijn. Dit zijn, zoals Jon Elster het uitdrukt, houdingen en toestanden "which are essentially by-products", die wezenlijk bijproducten of neveneffecten zijn die men niet rechtstreeks kan op het oog hebben maar indirect, in of via intentionele activiteit, tot stand komen. Wanneer er moet voor worden gepleit, betekent dit dat die houdingen of toestanden er niet (meer) zijn of dat men reeds in de problemen zit. Pleiten voor spontaneïteit ("Wees nu toch eens spontaan") is ofwel overbodig, ofwel kan het de zaken alleen maar erger maken.

Betekent dit dat het pleidooi voor traditie en haar *common sense* zinloos is? Toch niet. Het is op de eerste plaats een waarschuwing tegen illusies, tegen de idolen van deze tijd (vertaald in vage, ondoordachte noties of slogans zoals IKZ, *lifelong learning*, *global communication*, *global village*, enz.) waarbij alle hoop wordt gevestigd op een vlucht vooruit zonder rekening te houden met de gevolgen, zonder inzicht in de steeds verdergaande ondermijning van de leefwereld. Een waarschuwing ook tegen de geniepige, ondoordachte afbraak van de beste elementen in een traditie die ons toch precies tot de huidige vorm van Westerse cultuur heeft gebracht.

Anderzijds hoeft een pleidooi voor traditie niet *per se* neer te komen op een poging ze rechtstreeks in handen te nemen. Een pleidooi kan ook de vorm aannemen van een soort loflied op datgene wat aan beheersing ontsnapt, maar waarvan men tegelijk beseft hoe belangrijk het is. Dit loflied kan zelfs een zekere ondersteuning betekenen op voorwaarde echter dat de traditie zelf nog enige levenskracht bezit, en dat de leden ervan erin slagen de vonken van inzicht en houding en de fascinatie voor de gedeelde waarden enigszins over te dragen. Het prijzen van de waarden, van het juiste inzicht en het juiste handelen is altijd een onderdeel geweest van het opvoedingsproces, ook al is het evident dat het tot niets dient als er alleen maar de verbale lof, het verbale pleidooi is zonder de overdracht van reële begeestering voor inzichten en waarden. Nu het contact met, en de begeestering voor onze traditie(s) (een humanisme met christelijke wortels dat resulteerde in respect voor de waarde van elk individu, eerbiediging van de individuele vrijheid, gelijkheid van ieder voor de wet, cultivering van de eigen taal, geschiedenis, godsdienst, enzovoort) nog niet geheel verdwenen is, komt het erop aan onrechtstreeks deze traditie te verdedigen: door de voorwaarden te scheppen of te begunstigen die een authentieke overdracht mogelijk maken. Dit betekent, zoals Finkielkraut niet ophoudt te herhalen, dat het in het onderwijs niet alleen mag gaan om het overbrengen van technische vaardigheden, maar om het overbrengen van een levend erfgoed. (Concreet: alle nadruk leggen op streng wetenschappelijke en technologische vakken is, zelfs vanuit pragmatisch oogpunt, geen goede zaak. Of, beter gezegd, ook deze vakken, vooral deze vakken, zouden op een dergelijke manier moeten worden onderwezen dat ze zelf als cultuurelementen, als onderdeel van een rijke traditie worden ervaren).

Een pleidooi houden voor het belang van tradities, van de *common culture* die ons verbindt met een toekomst, maar zonder de band met het verleden en dus met zichzelf te verliezen ~ zo'n pleidooi houden is niet noodzakelijk

zelfcontradictorisch. In de vorm hier gehouden bevat het de bekentenis, het besef van een onvermijdelijke onmacht, en dus van het risico dat het allemaal vergeefs zou kunnen zijn. Dit brengt ons terug tot het tweede probleem dat ik, tenslotte, kort wil bespreken: de noodzaak een halt toe te roepen aan angst en defaitisme. Het kan er hier niet om gaan naïef te beweren dat er geen problemen zijn, ook niet dat we zonder meer kunnen vertrouwen op wetenschap en techniek. Het noodlot van de mens in vroeger tijden had grotendeels te maken met een gebrek aan inzicht en kunde om zich tegen natuurrampen, ziekte en ongeluk allerhande te verdedigen. De redder uit die primitieve toestand was de combinatie van wetenschap en techniek. Het is echter die redder zelf die ongeïntendeerde, maar onbeheersbare nevengevolgen produceert, die een belangrijk element van ons noodlot dreigt te worden of reeds is geworden (terwijl er tegelijk geen enkele weg terug is: waarlijk een situatie van *Catch 22*). We zijn ons bewust geworden van de mogelijkheid van grootscheepse catastrofes terwijl het niet eenvoudig is om zich zelfs maar voor te stellen hoe men ze zou kunnen vermijden, laat staan ze effectief te vermijden. Denk hier opnieuw aan overbevolking, kerncatastrofes, oververhitting van de planeet, maar ook aan de erosie van tradities, de kaalslag in de culturele diversiteit, enzovoort. Hoe kunnen mensen leren leven in het bewustzijn van dergelijke dreigingen, zonder angst, zonder defaitisme? We zullen dit wel moeten leren, anders komt bij de mogelijkheid van die catastrofes nog de realiteit van de onleefbaarheid van het dagelijkse leven die voortkomt uit die angst en dat defaitisme.

De enige "oplossing" die mij hier denkbaar lijkt, is een houding van vertrouwen, wat iets anders is dan een verwachting gebaseerd op kansberekening. Vertrouwen, zoals hoop, is een deugd, een sterkte (*virtus*), om zeker in omstandigheden waarin allerlei dreigingen aanwezig zijn, zich zo goed mogelijk in te spannen om er het hoofd aan te bieden, ook wanneer de overwinning verre van zeker is. Vertrouwen is de capaciteit om in het licht van allerlei nabije of verre dreigingen, in de tussentijd, de aandacht ook te kunnen toespitsen op het heden, op wat nu nog altijd of reeds belangrijk en waardevol is. Wat we belangrijk achten wordt hoe dan ook voortdurend bedreigd door allerlei dreigingen en rampen (door ziekten, door het verkeer, door wat we eten, enz., enz.). Dit betekent bij normale mensen echter niet dat ze aan de kant gaan staan in wanhoop. Het betekent evenmin dat ze alle zorgzaamheid laten varen en er zomaar op los leven. De "oplossing" waartoe normale mensen doorgaans bekwaam zijn, als ze van al te erge rampen worden gespaard, is een "realistische" houding die tegelijk een diep vertrouwen in de werkelijkheid uitdrukt. Men poogt zich zo goed mogelijk, en zo goed mogelijk onderbouwd, te verzekeren tegen die zaken waartegen men zich redelijkerwijze kan verzekeren. Voor de rest is men bekwaam tot een telkens weer "vergeten" van die dreigingen waaraan men toch weinig kan veranderen, in de hoop dat die dreigingen zich niet zullen realiseren, en in de vastberaden wil om, indien ze zich toch mochten realiseren, daar dan zo goed mogelijk op te reageren. Het is duidelijk dat deze deugd van vertrouwen niet gesteund kan zijn op wetenschap en techniek zelf; ze wordt alleen verworven in een opvoedingsproces via overdracht door mensen die daartoe reeds bekwaam zijn en reeds die sterkte bezitten.

De deugd van vertrouwen is volgens de filosoof Otto Bollnow "die unerlässliche Voraussetzung alles menschlichen Lebens" ~ tegelijk is ze een houding die men niet rechtstreeks kan produceren. Dit is zeer paradoxaal: wat we meest nodig hebben, is alleen indirect, via onbeheersbare overdracht, te (re-)produceren. Het

bewaren van een vooruitgang die een menselijk leven toelaat, kan dus alleen het resultaat zijn van een overgave aan het leven. Geen "après nous le déluge" maar "uw wil geschiede" waarbij die "wil" en zeker dat "uw" ook binnen onze gemeenschappelijke, Westerse traditie op zeer gevarieerde manieren kan worden ingevuld, niet alleen in de richting van een *amor Dei*, maar zelfs in de richting van een *amor fati*.

Uitnodiging

Democratie, hoe is het mogelijk?

Opsomerlezingen

- Prof. dr. Boudewijn Bouckaert, Decaan Faculteit Rechten RUG
- Prof. em. S.W. Couwenberg, Erasmus Universiteit Rotterdam
- Prof. dr. Matthias E. Storme, voorzitter VVA

Democratie werkt niet in het luchtledige. De sprekers behandelen dan ook de vraag onder welke maatschappelijke of culturele voorwaarden een democratie werkt of minstens beter werkt, en wat de oorzaken zijn van het onbehagen in de democratie. Daarbij wordt in het bijzonder ingegaan op de toestand in ons land.

Georganiseerd door het Verbond der Vlaamse Academics n.a.v. de ledendag op zaterdag 1 april 2000

Academieraadzaal van de Universiteit Gent, Voldersstraat 9, Gent, lezingen om 16 uur, ontvangst vanaf 15 uur 30,

VVA Gent met de steun van KBC Bank & Verzekering

John Laughland of de "Euroceptische" kijk op het continent

Alain Mouton

Is het een open deur intrappen? In elk geval hebben de Britten het er nog altijd moeilijk mee om te vatten wat er allemaal op het Europese Continent gebeurt. Zeker inzake politieke zeden kijkt men in termen van *us and them*. Een analyse die niet alleen door de gewone bevolking wordt gemaakt maar ook door tal van academici wordt aangehangen. Een van hen is John Laughland, een Brits academicus en journalist die in Brussel woont en al jaren het proces van Europese eenmaking commentarieert. Hij geniet vooral bekendheid sinds de publicatie in 1997 van zijn veelbesproken boek "The Tainted Source. The undemocratic origins of the European idea".

John Laughland heeft een curriculum om u tegen te zeggen. Hij is alumnus van de universiteiten van Oxford en Zürich en gaf onder andere vijf jaar les aan de Sorbonne en aan *l'Institut pour les Sciences Politiques* (politieke wetenschappen en filosofie). Momenteel is hij actief als journalist bij *The Wall Street Journal*, *The Spectator*, *The Sunday Telegraph* en andere kranten of tijdschriften. Zijn stukken hebben vooral betrekking op de Europese politiek. Laughland is ook Europees directeur van de *European Foundation* in Londen. Hij kende als scherp analist vooral succes in de eerste helft van de jaren negentig toen er in intellectuele kringen een breed debat aan de gang was over het post-Maastricht tijdperk, een debat dat nog werd aangezwengeld met de intergouvernementele conferentie die moest uitmonden in het Verdrag van Amsterdam en vooral met het debat rond de invoering van de euro. Daarna viel de discussie over de Europese eenmaking min of meer stil. John Laughland blijft ondertussen de euroceptische kaart trekken. Af en toe maakt hij nog eens een ophefmakende analyse, zoals tijdens de jongste crisis rond de Europese Commissie. Voor hem hoeft heel dat bureaucratische systeem niet echt. Wat zijn bekendheid betreft teert hij anno 1999 echter nog altijd op zijn in 1997 gepubliceerde magistrale boek *The Tainted Source* waar we wat verder dieper op ingaan.

Laughland heeft echter nog andere pijlen op zijn boog. Wij kunnen hem immers plaatsen in het brede spectrum van de Britse conservatieve politieke filosofen. Als referentiepunt nemen zij de *Glorious Revolution* van het einde van de 17de eeuw en de figuur van Edmund Burke. "Daarmee onderscheiden wij ons van het Continent", zegt Laughland. "In veel Europese landen is men de weg naar democratie enkel kunnen inslaan na bloedige revoluties zoals in Frankrijk. In het Verenigd Koninkrijk is dat geleidelijk aan gegaan, rekening houdend met eeuwenoude tradities. Dat is trouwens de kern van de boodschap die Edmund Burke meegeweet in *Reflections on the Revolution in France*." Laughland is trouwens de auteur van een werk over Burke. Een ander pareltje van zijn hand is *The Death of Politics*, een referentiewerk over het beleid van de Franse president François Mitterand.

De meeste ophef maakte echter zijn boek "The Tainted Source. The undemocratic origins of the European Union" (Londen, 1997). Daarin neemt hij een op zijn minst omstreden standpunt in: de verdedigers van de Europese eenheidsgedachte zijn wat hun retoriek over supranationale integratie betreft schatplichtig aan de nazi-ideologie. Het principe om de grenzen in Europa op te heffen en één economische ruimte creëren bestond reeds in het begin van de

jaren dertig bij de ideologen van het nazi-regime. Daartegenover stelt Laughland de onvoorwaardelijke verdediging van de nationale staat. Dat de anti-nationale eenheidsgedachte in nazi-kringen opgeld maakt mag niet verwonderen want de racistische theorieën zijn *in se* internationaal. Ras overschrijdt immers de grenzen van een staat of natie. De oplossing die de nazi's voorstelden was simpel: een eengemaakt Europa onder Duitse hegemonie waarbij culturele verschillen zoveel mogelijk moeten worden onderdrukt.

Laughland gaat trouwens nog verder terug in de tijd en stelt dat Hitler met zijn plannen om een eengemaakt Europa te bewerkstelligen aansluit bij een traditie die door Karel de Grote werd ingezet. Daarbij worden door hem echter twee cruciale verschillen tussen de nazistische geopolitieke analyse en de vroegere theorievorming over Europa uit het oog verloren: eerst en vooral was het ten tijde van Karel de Grote nooit de bedoeling om de culturele verschillen in Europa op te heffen. In tweede instantie breken de nazi's ook met de traditie over de impact van de eenmaking én op economisch vlak én op het domein van de internationale politiek. De visie van de nazi's om een eengemaakt Europa te bouwen steunde immers op twee principes: het eerste situeert zich in de economische sfeer, het andere heeft betrekking op internationale politiek. Eerst en vooral wilden de nazi's ervoor zorgen dat er een eengemaakte economische ruimte zou komen. Een citaat uit een partijdocument anno 1934 spreekt boekdelen: "De verdeling van Europa in kleine nationale economieën is achterhaald. Een eengemaakt Europa moet voor meer welvaart en veiligheid zorgen. Een belangrijke stap daartoe is het opheffen van de grenzen."

Grossraumwirtschaft

Laughland verwijst ook naar een toespraak van Goebbels die verklaarde dat het "in het kader van de technologische vooruitgang (*sic*) nodig is dat Duitsland in Europa een voortrekkersrol speelt en bijdraagt tot de Europese eenmaking." Die eenmaking op economisch vlak draagt een naam: *Grossraumwirtschaft*, een Europese economische Unie met één munt. Europa moest een eengemaakte markt vormen en zijn grenzen sluiten voor producten uit andere continenten. Slechts op die manier kan Europa overleven tegen de steeds toenemende concurrentie en de technologische vooruitgang. Laughland verwijst daarbij aansluitend ook naar Walther Funck, destijds *Reichsminister* voor economie en president van de *Reichsbank*: "Alle interne grenzen zullen worden opgeheven en op die manier zullen wij ervoor zorgen dat het werkloosheidsprobleem wordt opgelost." Tenslotte nog een uitspraak van minister van Buitenlandse Zaken von Ribbentrop die kan tellen: "De oplossing van de economische problemen bestaat uit een blokkade van Europa voor vreemde goederen, een preferentie van onze producten op die uit het buitenland, een Europese Centrale Bank en vaste wisselkoersen."

Maastricht *avant la lettre!* vraagt Laughland zich af. In elk geval vertoont ook het monetair systeem dat de nazi's aan grote delen van Europa willen opleggen gelijkenissen met de politiek die een paar jaar geleden rond de D-mark werd gevoerd. In afwachting van de realisatie van een Europese munt wilden de Duitsers dat een aantal andere munten aan de *Reichsmark* werden gekoppeld. Het monetair systeem dat op marktprincipes was gebaseerd werd vervangen door een systeem dat volledig onder staatscontrole moest staan. "Alle geldtransacties, zelfs diegene die in de kleinste dorpen gemaakt werden, moesten worden gecontroleerd: dat is de bedoeling van de NSDAP."

Om zo'n eengemaakt Europa te realiseren was militaire actie niet voldoende. Zo moesten ook de leiders van andere Europese staten overtuigd worden. Van die taak kweet Otto Abetz zich, de Duitse ambassadeur in Parijs tijdens WO II. Hij ging vooral de Franse aanhangers van de Nieuwe Orde-gedachte paaien en die waren direct gewonnen voor een Europese eenmaking. Velen onder hen stonden positief tegenover een sterk Europa dat zijn kracht zou halen uit de culturele verscheidenheid. Maar Abetz vertelde er niet bij dat het de bedoeling was om net die culturele verscheidenheid teniet te doen. Het ideale middel om de Duitse ideeën te verspreiden vond Abetz in de denkgroep *Collaboration* en het *Comité France-Allemagne* (met onder zijn leden André François-Poncet, later minister van Buitenlandse Zaken onder Giscard).

Edoch, slechts weinigen hadden de dubbelzinnigheid van Abetz' plannen duidelijk ingezien. Abetz kon ook in de Benelux op steun rekenen. Laughland verwijst naar Hendrik de Man en Paul-Henri Spaak, na de oorlog één van de vaders van de Europese eenmaking.

Balance of Power

Naast de nood aan economische eenmaking speelden in de jaren dertig ook principes van internationale politiek een rol in de plannen van de Führer en zijn acoliëten. De nazi's wilden voor eens en altijd een einde maken aan het principe van de *balance of power* dat vooral in Groot-Brittannië op veel bijval kon rekenen en op het Congres van Wenen in 1815 werd afgekondigd. Laughland geeft in zijn boek ter verduidelijking een historisch overzicht. Het principe van het machtsevenwicht of *Balance of Power* gaat ervan uit dat verschillende staten ervoor zorgen dat geen van hen een overheersende rol gaat spelen op het continent.

Dit systeem werd in de Middeleeuwen met succes toegepast. Ten aanzien van het Heilige Roomse Rijk zorgde een machtsevenwicht tussen Paus, Duitse keizer, Franse koning en de lokale vorsten van het rijk ervoor dat de keizer van het Roomse Rijk nooit teveel macht naar zich toe zou trekken. De problemen deden zich pas voor wanneer dat systeem van *balance of power* door Richelieu in naam van de Franse *raison d'état* misbruikt werd en gebruikt uit zuiver eigenbelang. Laughland: "Het probleem situeert zich echter in Duitsland. Daar heeft men principe van het machtsevenwicht nooit kunnen slikken omdat Duitsland zich bedreigd voelde door een mogelijke coalitie van de haar omringende landen. De *balance of power* moest vervangen worden door een sterk en eengemaakt Europa waarbij Duitsland invloed uitoefent op de omringende landen. De eerste stap werd daartoe in de 19de eeuw gezet met de oprichting van het *Zollverein* waarbij de verschillende vorstendommen zich begonnen te integreren. Die douane-unie groeide dan uit tot een politieke unie. Behalve Metternich, de vader van het Congres van Wenen, zag niemand het gevaar in tot het systeem in 1914 ten grave werd gedragen toen Duitsland met het uitbreken van WO I een definitieve stap wou zetten naar Europese heerschappij."

In 1918 werd tijdens de bespreking die zouden leiden tot het Verdrag van Versailles niet meer gedacht in termen van *balance of power*. De Europese grootmachten hielden elkaar niet meer in evenwicht want Frankrijk was enkel uit op *revanche* en Duitsland zat aan de oostgrens met onbeduidende kleine staten. Tijdens het interbellum verzette de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Gustav Stresemann zich radicaal tegen de *balance of power* want dat was toch de basis van alle oorlogen. Een visie die ook de nazi's tot de hunne maakten.

Laughland: "Alhoewel het eigenlijk de Duitse hegemonie-aanspraken waren die aan de basis lagen van de verschillende conflicten werd het systeem van de *balance of power* in de jaren '30 definitief door bijna alle landen ten grave gedragen."

Met de plannen voor een Europese Monetaire Unie die het sluitstuk vormen van de naoorlogse Europese integratie trekken de Duitsers opnieuw aan het langste eind. Geen machtsevenwicht tussen soevereine staten, wel een unie waar Duitsland de eerste viool speelt. Duitsland geniet in Europa op juridisch vlak trouwens van een bevoorrechte positie. Daar waar in andere landen het Europees Recht boven het nationaal recht staat heeft het Duitse Grondwettelijk Hof besloten dat het gemeenschapsrecht de nationale belangen niet mag aantasten."

Een unieke situatie die Laughland vergelijkt met de dominantie van Pruisen binnen het Duitse Rijk van Bismarck aan het einde van de 19de eeuw.

Soevereiniteit

Tegenover het "internationaal" karakter van de Europese eenmaking positioneert Laughland zich als onvoorwaardelijk verdediger van de staatssoevereiniteit, van de natiestaat. Hij plaatst er wel een aantal belangrijke kanttekeningen bij. De rol van de staat moet beperkt blijven tot het in stand houden van het wettelijk kader waarbinnen vrij contracten kunnen worden afgesloten. Dat is wat men moet verstaan onder het uitoefenen van een wettelijk gezag. Dat wettelijke kader (*the rule of law* of de rechtsstaat) is de basis van de soevereiniteit van de nationale staat. Die soevereiniteit wordt door de Europese Unie aangetast. Wat Laughland onder de nationale staat verstaat heeft dus niets te maken met het principe van de Jacobijnse natiestaat die sinds de Franse Revolutie opgeld maakt.

"Het principe van de nationale soevereine staat is eeuwenoud en universeel. Er is al sprake van in de bijbel en in de werken van Augustinus. De soevereiniteit van de staat houdt in dat er geen hogere autoriteit is. Soevereiniteit houdt immers verband met de uitoefening van het staatsgezag." En hier knelt het schoentje. Al te vaak is men geneigd om soevereiniteit gelijk te stellen met macht. Een staat die in de internationale politiek geen invloed meer kan uitoefenen of die geen controle heeft het economisch gebeuren zou bijgevolg zijn soevereiniteit verliezen. Een foute analyse: de staat kan gewoon niet aan machtsuitoefening doen. De soevereiniteit is dan in geen geval aangetast. Al te vaak wordt echter geen onderscheid gemaakt tussen macht en gezag: aldus worden alle menselijke relaties beperkt tot zuivere machtsuitoefening. Vandaar is het een kleine stap naar het gebruik van staatsmacht om de economie te sturen en dus naar een Europese superstaat. We kunnen trouwens niets anders doen dan vaststellen dat de macht van een regering gelijk is aan de soevereiniteit van een staat."

Daarmee wordt dus de fundamentele rol van de staat over het hoofd gezien die Laughland onderschrijft, namelijk het in stand houden van het wettelijk kader waarbinnen de mensen contracten kunnen afsluiten en waarbinnen de vrije markt optimaal kan functioneren.

Rechtspositivisme en goudstandaard

Uit die verschillende opvattingen over staatssoevereiniteit komen twee tegenstrijdige theorieën over de rol van het recht naar voren. Voor de filosofen

die in de traditie werken van de Schotse Verlichting is een wet geen bevel dat van de staat uitgaat maar een gedragscode die menselijk handelen mogelijk moet maken. Die gedragscode, dat geheel van wetten is doorheen de geschiedenis gegroeid op een spontane manier. Daartegenover staat het rechtspositivisme dat een wet gelijkstelt met een gebod. Centraal daarin bevindt zich staat die de bevelen moet formuleren en ze moet afdwingen. Een bepaald gedrag is dus niet goed of fout omdat het geworteld is in een eeuwenoude traditie, wel omdat de staat het zo voorgeschreven heeft. De eerste stap tot een ongebreidelde tussenkomst is aldus gezet. Laughland: "Een grotere greep van de staat die er komt via de Europese Unie wordt mogelijk" Dat Europa moet ook een sterk technocratische inslag hebben.

Er is dus een toenemende staatstussenkomst in het verschieft die op een ander domein voor een nog groter probleem zorgt: we hebben het dan over de rol van het geld. Iedereen gaat ervan uit dat geld een creatie is van de staat en dat het monetair verkeer door de staat moet worden geregeld. Dat is volgens Laughland een grove misvatting. Net zoals de *rule of law* vormde het monetair systeem (meer bepaald de goudstandaard waarbij de waarde van elke munt overeenkomt met een specifieke goudwaarde) eeuwenlang een kader waarbinnen het handelsverkeer zich vrij kon ontwikkelen. Telkens wanneer de overheid het geldverkeer wou controleren leidde dat tot algemene verarming ten gevolge van toenemende inflatie en een tragere groei. De eerste kampioen was de Franse koning Filips de Schone (1285-1314) die er niet voor terugdeinsde om wanneer hij financiële middelen ontbeerde, vals geld uit te brengen. Ook de vervolging van de Tempeliers moet in dat verband worden gezien. Zij hebben een belangrijke bijdrage geleverd tot de ontwikkeling van een internationaal financieel en handelssysteem in Europa en precies dat netwerk wou ook Filips de Schone onder controle krijgen. We moeten echter wachten tot na de Eerste Wereldoorlog vooraleer er echt sprake is van controle van de staat op het geldverkeer. Eeuwenlang werd de waarde van held bepaald door de wetten van vraag en aanbod tot het geld in 1922 definitief genationaliseerd werd. Dat had een negatieve weerslag op de economie: jarenlang had zich een groei voorgedaan zonder een al te grote inflatie tot men besloot het geldverkeer te reguleren. De nieuwe goudstandaard en het Bretton Woods-akkoord van 1944 betekenden concreet dat de hoeveelheid geld die in omloop was en de waarde ervan door de staat werd bepaald. "Het is trouwens opvallend" zegt Laughland "dat men keer op keer de financiële markten met de vinger wijst terwijl het duidelijk is dat politici het geldverkeer beheersen. De speculaties komen niet uit de lucht gevallen. Zij zijn vaak ingegeven door politieke beslissingen. Een politicus moet maar een omstreden uitspraak doen en de financiële markten raken in paniek." Daarom pleit Laughland voor de herinvoering van de goudstandaard die ervoor moet zorgen dat de waarde van het geld net zoals bij elk gewoon product niet door de politieke overheden maar door de wetten van de markt worden bepaald. "Dit is een tamelijk revolutionair paradigma: zelfs overtuigde liberalen zien er geen graten in dat het fout is te denken dat de staat er niet alleen voor hoeft te zorgen dat het kader in stand moet worden gehouden waarbij geldverkeer mogelijk is en waar ook rechtstreeks in het geldverkeer kan worden tussengekomen. Met een eenheidsmunt wordt het geldverkeer niet alleen extra gecontroleerd. Het democratisch gehalte van de besluitvorming wordt verlaagd want de eenheidsmunt worden gestuurd vanuit een centrale bank."

Besluit

Bij het boek van Laughland dienen er uiteraard een paar ~ soms relativiserende ~ bedenkingen te worden gemaakt. Ondanks het feit dat het hier om een diepgravende wetenschappelijke studie gaat, kan men er niet omheen dat het boek in zijn tijdskader moet worden gezien: de periode dat er volop sprake was van de invoering van de euro. Als zo'n werk gepubliceerd wordt te midden van een breed maatschappelijk debat waarop het betrekking heeft, dan is het niet meer dan normaal dat het een tamelijk breed publiek weet te bereiken. Een kritische noot van Laughland was nuttig en noodzakelijk maar van zodra de euro was ingevoerd ging men opnieuw over tot de orde van de dag.

Een tweede bedenking heeft betrekking op de radicale, soms rabiante verdediging door Laughland van de nationale staat. Europa wordt zonder enige nuancering als een grote bedreiging gezien. Hier gaat hij voorbij aan wat in vele kringen in Europa leeft: de overtuiging dat het mogelijk is een eengemaakt Europa tot stand te brengen dat rekening houdt met nationale of regionale verschillen en tradities. Wel sluit Laughland aan bij de geestesgesteldheid op het continent wanneer hij de Unie ziet als geconditioneerd door economische imperatieven. Die hebben echter geen neoliberale maar wel protectionistisch-dirigistische inslag. Een stellingname die in de huidige *pensée unique* tegen vrijhandel tot enig nadenken kan stemmen.

Een leven lang...?

Visies op permanente vorming.

Karel van Goethem

In het raam van het "Salon voor opleidingen en volwassenenonderwijs" te Antwerpen werd op 28 augustus 1999 een colloquium met paneldiscussie gehouden over visies op permanente vorming. Het was de bedoeling de visies van vertegenwoordigers van diverse actoren met elkaar te confronteren. Zo kwamen achtereenvolgens aan bod: namens de ondernemingen Isabelle Cortens, adviseur bij het VEV; namens het hoger onderwijs Karel Van Goethem, directeur Academische Planning UIA (tevens auteur van deze bijdrage); namens de overheid prof. dr. Dirk van Damme, RUG maar veeleer aangezocht als ex-adjunct kabinetschef van de Minister van Onderwijs; namens de academische professional apotheker Raoul Lamens, bestuurslid VVA en voorzitter Centrum voor *Permanente Vorming van Apothekers*; namens de opleidingsverantwoordelijken in bedrijven en organisaties (VVOV) Jef Staes, Siemens-Atea; *last not least* namens de organisaties voor volwassenenvorming Griet Rapoye, educatief coördinator van de *Stichting Lodewijk de Raet*. Als inleider en moderator fungeerde Guy Tegenbos, redacteur bij *De Standaard*.

De inleiding kan wat omslachtig lijken, maar ze is nuttig om aan te tonen dat gepoogd werd om een nogal veelzijdige benadering van het 'probleem' permanente vorming aan te reiken. Uit de belangstelling en de discussie bleek dat een voormiddag op een zomerse zaterdag wel wat kort is om het onderwerp van de agenda uit te praten.

'Permanente vorming' is inderdaad een probleem, zowel voor het individu als voor de organisaties en de overheid. Wie het veld enigszins kent weet dat er zeer vele initiatieven, vormen en modaliteiten van permanente vorming bestaan. In nagenoeg alle toespraken en beleidsverklaringen over opleiding en onderwijs wordt erover gehandeld. Toch heeft men de indruk dat een systematische discussie ontbreekt: bouwstenen genoeg, maar een plan, een structuur is er niet.

In deze bijdrage worden de kernpunten van de tussenkomsten van de inleiders eerst kort samengevat. Daarna volgt een bespreking. Vooraf dient nog gezegd dat nogal sterk werd gesproken vanuit de problematiek zoals die zich stelt voor hoger opgeleiden, weliswaar niet exclusief, doch de initiatiefnemers UIA, VEV, VVA en Stichting Lodewijk de Raet spraken zeker voor de helft (UIA, VVA) vanuit dat gezichtspunt.

1. Visies vanuit organisaties.

1.1. Voor het Vlaams Economisch Verbond kan men de kerngedachte als volgt samenvatten. In een maatschappij waarin kennis als de derde productiefactor kan worden bestempeld wordt de 'lerende organisatie' een belangrijk concept. Een attitude van permanent leren kan evenwel sterk aangemoedigd worden door een nieuw onderwijsconcept in lager, secundair en hoger onderwijs waarin het "leren leren" zeer belangrijk wordt. Optimistisch gesteld kan men zeggen dat weliswaar bijna de helft van de Vlaamse bedrijven een beleid inzake permanente vorming ontwikkelt, doch als men de inspanning budgettair vergelijkt met andere landen hinken wij achterop. De deelname aan permanente vorming blijkt zich overigens vooral te situeren in de groep van nog maar pas afgestudeerden en in grote bedrijven. Ook per sector zijn er grote verschillen. De besteding van

de opleidingsfondsen per sector zijn ook zeer divers. De meest recente cijfers zouden wel een toename aan activiteiten van permanente vorming indiceren.

Niet enkel in het onderwijs is 'leren leren' belangrijk, de bedrijven moeten dit principe ook stimuleren in hun eigen omgeving en beleid. Het volstaat niet medewerkers af en toe op cursus te sturen, er moet een beleid van permanente vorming in de onderneming komen.

Het VEV wil ook dat de overheid een klimaat van permanente vorming stimuleert: een opleidingsvoucher, aanmoedigingspremies, fiscale stimuli zowel voor bedrijven als voor individuen, zijn enkele mogelijke modaliteiten.

Meer aandacht voor permanente vorming in het regulier onderwijs, het tot stand brengen van een duurzame dialoog over dit onderwerp tussen de betrokken partners, het afstemmen van regulier en volwassenenonderwijs en coördinatie van het institutioneel opleidingsaanbod (bv. VDAB ~ VIZO) in het volwassenenonderwijs zijn daartoe enkele hefbomen.

1.2. Vanuit het onderwijsbeleid, met name de overheid, stelt men vast dat de scholingsgraad in Vlaanderen goed is. Toch is voor D. van Damme het probleem vooral te situeren bij lager- of ongeschoolden: hoe kan men die bijscholen? Men stelt hoe dan ook een vrij aarzelend beleid vast: wie is verantwoordelijk voor de organisatie van permanente vorming: de overheid, de sociale partners... Er is de elasticiteit van de vraag waardoor men moeilijk kan afbakenen 'wat' er van overheidswege of door bedrijven moet gefinancierd worden. Op dit ogenblik wordt men geconfronteerd met een enorm versnipperd aanbod onder meer door publiek gefinancierde actoren. Zullen de recent opgerichte sub-regionale *EduFora* dit aanbod in kaart kunnen brengen?

Men kan het er wel over eens zijn dat permanente vorming een verantwoordelijkheid is voor de overheid, de bedrijven en de individuen, maar ook de individuen aarzelen om te investeren omdat zij onzeker zijn wat de *return* betreft. Vanwege de toenemende flexibilisering van de arbeidsmarkt wordt permanente vorming hoe dan ook steeds meer noodzakelijk. Dirk van Damme formuleerde enkele stellingen;

(a) Effectief leerrecht is beperkt tot het verwerven van basiscompetenties die kunnen gedifferentieerd zijn. Daarvoor is de overheid verantwoordelijk en moet zij de financiering op zich nemen.

Permanente vorming na de basiscompetenties wordt een gedeelde verantwoordelijkheid, voornamelijk voor de werkgever (de overheid is ook in belangrijke mate werkgever, nvda) maar voor hoger opgeleiden is permanente vorming een individuele verplichting. (hier komt dan toch ook het VEV-idee over belastingaftrek ter sprake, nvda).

(b) De overheid moet inzake permanente vorming stimulerend optreden en de vraagzijde prikkelen.

(c) De arbeidsorganisatie moet permanente vorming mogelijk maken. Bedrijven en organisaties moeten ook financiering voorzien.

(d) Bij flexibelere arbeidsmarkt hoort permanente vorming (cf. supra in 1.1.).

(e) Er moet allicht certificering ontstaan. Het is niet duidelijk welk type instantie(s) daartoe moet(en) gecreëerd worden.

1.3. De beleidsruimte in het hoger onderwijs is in principe zeer groot, doch in realiteit heel wat beperkter. Men kan er als het ware over alle onderwerpen en in alle modaliteiten (duur, onderwijsvorm, cursusgeld, samenstelling docentencorps..) initiatieven nemen, doch men moet niet op enige financiering vanwege de overheid rekenen. De permanente vorming aan de universiteiten wordt gestructureerd vanuit instituten of centra, op basis van min of meer langlopende programma's of zij is erg *ad hoc* (lezingencycli) van opzet. Het is een feit dat de 'ondernemende universiteit' enkel financieel zelfdragende initiatieven kan nemen, haar inbreng qua personeel, gebouwen en infrastructuur kan slechts marginaal zijn, ook al is postacademische vorming sedert het decreet van 1991 een opdracht van de universiteit en de professoren, de precaire financiering van de universiteiten volstaat nauwelijks voor haar traditionele opdracht, onderwijs van eerste, tweede en derde cyclus en het daaraan gerelateerde onderzoek.

Vanuit de universiteit is het niet makkelijk om de kost van permanente vorming te verhalen op de afnemer: die vindt dat de universiteit reeds (via zijn belastinggeld) door de overheid wordt gefinancierd en dat hij (de afnemer) geen twee keer moet betalen. Naarmate de overheid bijscholing verplicht stelt (arbeidsveiligheid, milieucoördinator..) of tussenkomt in de kost (navorming leerkrachten) wordt het voor het hoger onderwijs mogelijk om een adequaat aanbod te ontwikkelen. Ook professionele organisaties kunnen een belangrijke rol spelen, zoals dat reeds het geval is voor apothekers en juristen die via de universiteit een geschikt platform vinden voor bij- en nascholing.

Andere professionele organisaties zoals het KVIV nemen de bijscholing zelf in handen, terwijl de professionele netwerken per specialisme in het medisch beroep ook een actieve doch minder gesystematiseerde reeks van initiatieven ontwikkelen. In bepaalde sectoren zijn bedrijven bereid om de kosten op zich te nemen, in andere (gezondheidssector) kan er nogal eens een beroep op sponsoring van kost worden gedaan, in vrije beroepen en voor zelfstandige beroepsbeoefenaars kunnen de kosten als bedrijfskosten in rekening worden gebracht.

Voor de universiteit lijkt het echter bijna onmogelijk om op het terrein van de algemeen vormende disciplines zoals sociologie, psychologie, filosofie, geschiedenis, kunstwetenschap, literatuurwetenschap,... een aanbod te ontwikkelen waarbij de kosten gedekt worden via de cursusgelden of door subsidiërende instanties. Op die gebieden berust deelname op basis van vrijwilligheid en tegen zeer hoge tarieven. Postacademische vorming, zoals dat decretaal heet, vergt bovendien een eigen benadering die goeddeels haaks staat op de academische cultuur. Vermits het aangewezen is aan te sluiten bij of in te spelen op de ervaring van de cursisten vergt het van academici een heel ander type didactiek dan deze die zij in het conventionele academische onderwijs plegen toe te passen. Cursisten willen iets leren en dat eindigt vaak niet bij de grenzen van de discipline die een academisch docent beheerst. Cursisten willen evenmin als een 'leerling' beoordeeld worden ook al aanvaardt men een evaluatie als men een certificaat wil behalen.

Het bestuur van postacademische cycli dient niet alleen met de academici maar ook met de gebruikers te overleggen over inhoud, didactiek en organisatiemodaliteiten van opleidingen wil men niet naast de behoeften van de beoogde doelgroep heen schieten. Men moet de moed opbrengen niet-geschikte

docenten te bedanken en er niet van uitgaan dat de nodige kennis exclusief binnen de ivoren toren te vinden is.

1.4. Uit de ervaringen van het *Centrum voor Permanente Vorming van Apothekers*, zoals verwoord door apotheker R. Lamens kan men enige zeer concrete conclusies trekken. Vooreerst moet er bij de opzet van een gestructureerde permanente vorming voor een dergelijke (homogene) professionele categorie terdege rekening gehouden worden met de visie van de beroepsvereniging evenals met die van de Belgische, Vlaamse en Europese overheden. Het is wenselijk de doelstellingen en de eindtermen van het initiatief zo goed als mogelijk te definiëren, en men dient, zoals boven vermeld, zowel de inhoud als de didactische werkvormen, de organisatiemodaliteit en de certificering duidelijk af te spreken. In het bestuur van de opleiding moet men tevens de expertise mobiliseren zowel van binnen de universiteiten als van daarbuiten.

De activiteiten van het *Centrum voor Permanente Vorming van Apothekers* genereren ook een aantal vragen. Deze betreffen zowel de criteria (standaarden) als de certificerings- en accrediteringsvoorwaarden.

Deze dringen zich scherper op als permanente vorming zou verplicht gesteld worden. Ook van hieruit stelt men de vraag 'wie betaalt?'. In onze vrijetijdsmaatschappij geldt voor het vrije beroep eveneens de vraag of permanente vorming binnen of buiten de normale werkuren dient te vallen, punt dat naar bedrijven toe nog gevoeliger ligt. De aard van de structuur van een dergelijk centrum is evenmin voor de hand liggend. Hoe verhouden zich de universiteit, de beroepsverenigingen, relevante ondernemingen in deze structuur en welke rol is er voor de diverse overheden weggelegd?

1.5. Vanuit de bedrijven worden een aantal klemtonen van het VEV versterkt. J. Staes vertegenwoordigt niet enkel een specifiek bedrijf (Siemens-Atea) maar spreekt ook als voorzitter van de *Vereniging voor Opleidingsverantwoordelijken* (± 400 leden!).

Vanuit de economische realiteit stelt hij dat de kostprijs per lesuur in de permanente vorming moet dalen. Men moet immers sneller en meer 'leren' dan vroeger. Dit kan enkel als men het opleidingsproces wil herdenken.

Zoals reeds gesteld verschuift de klemtoon van opleiden (onderwijzen) naar leren. Men zal allerhande leermiddelen moeten gebruiken en extensief en intensief gebruik maken van hedendaagse technologie (ICT, intranet en internet) maar even goed van de klassieke media zoals boeken en artikels. Om een hedendaagse aangepaste leeromgeving te creëren zal samenwerking tussen scholen, netten, docenten (en bedrijven?) nodig zijn. Men mag niet langer aan voorbijgestreefde paradigma's vasthouden maar hoe ziet men verandering als het onderwijs zelf niet snel genoeg leert..?

De kloof tussen onderwijswereld en economische realiteit dreigt nog te groeien. Afgestudeerden werd geen 'leervaardigheid' bijgebracht, onderwijs en bedrijfsopleiding missen aansluiting bij elkaar, het onderwijs speelt een marginale rol in de permanente vorming zodat vanuit het buitenland leermaterialen worden aangeleverd en de bedrijven terughoudend worden om bijkomend te investeren in het onderwijs.

1.6. Opmerkelijk is echter dat vanuit de volwasseneneducatie een aantal cijfers worden naar voor geschoven die er niet om liegen. Uit gegevens die door Griet Rapoye (*Stichting Lodewijk de Raet*) werden geprojecteerd blijkt dat in 1997 niet minder dan 270 000 deelnemers werden geteld in allerlei vormingscentra en -initiatieven: VDAB: 38 000, VIZO: 52 000, OSP (onderwijs voor sociale promotie): 150 000, afstandsonderwijs: 30 000. Klaar is dat zulks wat al te licht aan het oog van economische milieus lijkt te ontsnappen! Komt daar bij dat er nog behoorlijk wat deelnemers zich inschrijven op kadervorming in organisaties allerhande (10 000), inschrijven voor cursussen 'persoonlijke ontwikkeling' (12 000), 'relationele vorming' (10 500), 'maatschappelijke vorming' (63 000!), 'culturele vorming' (10 000) of 'vaardigheden' zoals taal, expressie, communicatie (5 500).

Te weinig wordt aanvaard of zichtbaar gemaakt dat er voor dit type vorming ook een vrij grote maatschappelijke vraag is. Zelden wordt nagegaan welke de positieve impact is van dit type vorming op het functioneren van personen in hun arbeidsmilieu, in hun gezin of in de gemeenschap. Het belang van 'levensbreed' leren voor een harmonieuze samenleving wordt zwaar onderschat.

2. Bespreking.

Het zal de aandachtige lezer allicht opgevallen zijn dat hierboven enige persoonlijke commentaar of een eigen duiding bij de samenvatting van de uiteenzetting niet helemaal afwezig is. De opzet van het colloquium, dat in principe van de sprekers-inleiders geen uitgeschreven teksten vergde, ligt aan de basis van deze wat persoonlijk gekleurde samenvatting.

Ondergetekende hoopt echter dat hij de tussenkomsten geen al te eenzijdige inkleuring heeft gegeven: er werd getracht de lezer van dit artikel met verschillende gezichtspunten en invalshoeken te confronteren, wat ook de bedoeling van het colloquium was.

Algemene conclusies en beschouwingen zijn reeds in de samenvatting terug te vinden, doch hierna volgen er nog enkele die zeker verdere discussie en aandacht vergen.

1. Als moderator Guy Tegenbos stelde dat dergelijke colloquia, gelet op het belang van het thema, met enige regelmaat en systematiek zouden moeten georganiseerd worden was dit niet de klassieke uitmijter na een geslaagd debat. Als gedocumenteerd en geïnteresseerd observator meende hij dat het beleid inzake permanente vorming in Vlaanderen te weinig geïntegreerd en onderbouwd is. Zelfs de oprichting en het inwerkingstellen van *Edufora* zal dit beleid slechts langzaam en partieel beïnvloeden.

2. Wij hebben in Vlaanderen niet genoeg aan slogans en kreten om een beleid gestalte te geven. Het kan niet dat het georganiseerde bedrijfsleven zijn visie oplegt, het kan evenmin dat niet-onbaatzuchtige bedrijven uit de *ICT-business* ons een eenzijdig en beperkt leerparadigma opdringen. Professionele organisaties, universiteiten en hogescholen en de sector van de volwasseneneducatie moeten weerwerk bieden doch ook open staan voor nieuwe paradigma's, leermiddelen en organisatie-modaliteiten. Professionele permanente vorming is belangrijk, maar mensen moeten ~ helaas hoe langer hoe meer ~ leren volwaardig leven.

Permanente vorming kan niet exclusief worden gedetermineerd door belangengroepen, of het nu werkgevers dan wel vakbonden zijn. Met alle respect

voor verzuilde en categorale initiatieven wat hun aanbreng en inbreng betreft, meer en meer mensen voelen zich daar minder en minder in thuis, ook voor permanente en levensbrede vorming. De terzake werkzame organisaties moeten in het debat betrokken blijven, doch zij dienen op de eerste plaats de actuele en toekomstige vraag van de doelgroepen en niet hun eigen voortbestaan te beogen wanneer zij aan het debat participeren.

3. Verschillende malen is er tijdens dit colloquium, zij het terloops, op gewezen dat een aantal categorieën uit de boot dreigen te vallen of moeilijker aan de bak dreigen te komen, zowel voor de professionele als voor de levensbrede permanente vorming: onder meer ouderen, vrouwen en laaggeschoolden. Voor dergelijke categorieën zullen specifieke initiatieven en modaliteiten moeten worden ontwikkeld.

4. De financiering is uiteraard een heet hangijzer. Waar bedrijven nog voor professionele bijscholing en herscholing willen betalen blijkt dat ook de overheid daar reeds heel wat geld voor veil heeft. In dat verband kan verwezen worden naar de middelen ter beschikking van onder meer VDAB, VIZO en OSP. De overheid heeft blijkbaar heel wat minder belangstelling voor socio-culturele en maatschappelijke vorming, behoefte die in onze individualiserende maatschappij latent doch sterk aanwezig is.

5. Terecht wordt er vanuit diverse instanties op gewezen dat er heel wat vragen kunnen gesteld worden bij ons onderwijssysteem. Hoe wij van dat onderwijssysteem een leersysteem zullen maken dat minder exclusief op opleiding (*Bildung*) maar ook op vorming (*Ausbildung* ~ algemene vorming) gericht wordt is geen vraag maar een opgave.

"Een andere geschiedenis van de filosofie"

lic. Jaak Peeters

Wie gewoon is filosofische teksten te lezen ~ of tenminste teksten die als 'filosofisch' te boek staan ~ zal bij de lezing van dit boek wat bedremmeld staan. Eerlijk gezegd: ik weet nog steeds niet hoe ik over dit boek moet oordelen. Tijdens het lezen dwaalde mijn gevoel afwisselend van "goed" naar "niet goed" om kort daarop weer over te hellen in de positieve richting. Er is iets mis met de compositie van dit boek. Het is of te lang, of te kort. Of geen van beide. Het lijken wel twee boeken in een.

Om te beginnen vangt het tamelijk lijvige werk ~ waarom schrijven die Amerikanen toch altijd zulke dikke boeken? ~ op een zeer klassieke, zeg maar: voorspelbare manier aan. Voor wie enigszins thuis is in de wijsbegeerte wil dat dus zeggen ... jawel: bij de Grieken. Vanzelfsprekend bij Thales van Milete, op de westkust van het huidige Anatolië, waar de filosofie eens begon. U kent deze zinnen toch wel, geachte lezer? Ze vormen immers zowat de openingszinnen van elke inleiding in en van elk overzicht van het filosofisch denken.

Het boek kabbelt vervolgens voort, zeer braaf, zoals van een leerboek dat een inleiding in de wijsbegeerte van de Oudheid respectievelijk de Middeleeuwen wil geven, verwacht mag worden. Wat is daar dan anders aan, zult u vragen?

Tja: dat is me ook niet zo duidelijk. Er lijkt me gewoon helemaal niks "anders" aan dit boek te wezen, zo tot aan de bespreking van het denken van de moderne tijden, zou ik zeggen.

Ik weet het niet zo goed, maar ik vermoed dat de beide auteurs, een man en een vrouw ~ dat laatste wordt later nog interessant ~, veel beter op de hoogte zijn van het wijsgerige leven vanaf de Moderniteit dan ze thuis zijn in het denken van de Oudheid of de Middeleeuwen. Deze laatste vallen in hun overzicht dan ook nogal summier uit.

Even "braaf" en voorspelbaar is de nauwgezette naleving van de tijdschaal bij de bespreking van het filosofische denken. Na de Grieken komen de neoplatonisten. En na hen de Romeinen, en Augustinus en nadien de Middeleeuwen en de Scholastiek. Jaja, zo gaat dat. Da's dus helemaal niet "anders".

Ik moet bekennen dat ik de eerste 170, 180 bladzijden van dit boek zonder meer vervelend vond. Je leest er de dingen in die tot de klassieke boekhouding van de wijsbegeerte horen, en die je intussen, als je wat jaren met wijsbegeerte bezig bent, al een keer of twintig gelezen hebt. Overigens moet ik zeggen dat ik de lezing van Bertrand Russels *Geschiedenis van de Westerse filosofie* een veel levendiger bezigheid vond.

Mijn advies over de eerste helft van het boek is duidelijk: meteen overslaan! En beginnen te lezen bij de uiteenzettingen van de schrijvers over Descartes en zijn geestesgenoten. Vanaf de moderniteit dus, vanaf de Verlichting. Dan wordt het boek wel interessant en veel levendiger. Het lijkt erop dat de auteurs pas dan op dreef komen. Een wel heel lange aanloop.

Worden er dan voordien geen zinnige dingen gezegd? Ho, zaker. Zo bijvoorbeeld op bladzijde 139 wordt uitgelegd hoe de kern en de bestendigheid van het jodendom uitgemaakt worden door wat de "grote angst" genoemd kan

worden. En wist u, geachte lezer, dat Descartes' beroemde uitspraak "Ik denk, dus ik ben", in feite twaalf eeuwen geleden door Aurelius Augustinus gedaan werd? (bladzijde 157). En verder dit: het christendom ontstond in feite als een beweging binnen het jodendom. De eerste christenen waren, volgens de auteurs, tegelijk vrome joden (bladzijde 152). Dit soort dingen kan je evenwel ook lezen in de (eveneens veel te dikke) boeken van schrijvers als K. Armstrong ~ die ten andere ook in het Nederlands vertaald werden.

Heel uitvoerig vaak worden de verhalen die door grote filosofen zoals Plato, Aristoteles, Augustinus en vele anderen verteld werden, uitvoerig uit de doeken gedaan. Precies daar schuilt, dunkt me, het probleem. Je kunt niet een "andere geschiedenis" schrijven en tegelijk een tamelijk uitvoerige samenvatting over de opvattingen van denkers brengen ~ dit laatste dan nog op de meest traditionele manier die men zich kan voorstellen. Dat opzet vereist niet één, doch twee boeken. En dat scheelt er dan ook aan dit boek: het hadden er twee moeten zijn. Het verslag over de denkwegen van tal van individuele auteurs had veel beperkter moeten zijn, en de uiteenzettingen in het tweede gedeelte hadden beter geïllustreerd moeten worden.

Vervolgens: er steekt in dit boek toch "iets anders". Zeer zeker. Maar het dreigt te verdwijnen onder de slagschaduw van verslagen en denkpatronen van schrijvers doorheen de geschiedenis in het eerste gedeelte. Want dat "andere" verschijnt nu juist in het tweede gedeelte, datgene waar je misschien niet meer aan toekomt, omdat je het boek al halverwege het eerste gedeelte uit verveling weer weggelegd hebt. Hetgeen ~ moet ik zeggen ~ zonde zou zijn. Wat is dan dat "andere"?

Vooreerst gaat het om van die opmerkelijke dingen, die als het ware tussendoor meegegeven worden. Bijvoorbeeld: de man die zozeer opkwam voor de natuurlijke rechten van de mens, had op zijn erf slaven rondlopen. Er zullen niet zo veel Engelsen gevonden die het voor lief nemen dat dit zomaar verteld wordt ... Zulke dingen doen glimlachen. En dat is in deze gore tijden altijd meegenomen.

Dan is er, voorts, de duidelijk toegelichte boodschap dat wat men gewoonlijk "de filosofie" noemt, in feite slechts de Westerse versie ervan is. Ik licht dit even toe.

Op bladzijde 341 vatten de auteurs, Solomon en Higgins, een hoofdstuk aan onder de titel "De terugkeer van de onderdrukten: Afrika, Azië, Noord- en Zuid-Amerika". De lezer begrijpt wat er volgen gaat: deze eeuw is er een van ontzettende woelingen, een nooit vertoonde uitwisseling, van vermenging, doch ook van confrontaties tussen verschillende culturen. De wereld wordt kleiner en het vervoer goedkoper. We hebben pas de strijd van de derdewereldlanden achter de rug om een einde te maken aan het politieke kolonialisme. Maar het culturele en intellectuele kolonialisme van het Westen is nog verre van ten einde. Er zijn nog steeds grote namen die vinden dat er zich een planetaire beschaving aan het vestigen is, en die beschaving percipiëren zij als een soort uitvergroete Angelsaksische "beschaving". Zo beschrijft bijvoorbeeld Steven Toulmin dat er zich tegenwoordig een heuse wereldmuziek aan het vestigen is¹. Je moet niet visionair aangelegd zijn om de ware toedracht van de zaak in dit verband in kaart te brengen: wat zich vestigt is niet een wereldmuziek, doch wel een soort commercieel geïnspireerde, overigens erg oneerbiedige onderbreking van de stilte, ten gehore gebracht ~ voor zover "horen" nog aan de orde is, in vele gevallen ~ in het Angelsaksisch, omdat van "Engels" in de meeste gevallen nauwelijks sprake is. Is dat "wereldmuziek"? Nou: dankuwel dan! Geef me dan

maar *La Traviata* of iets van dien aard. Ook dat is wereldmuziek ~ denk ik toch. Maar het is tenminste muziek. En al is ook hierbij de commercie niet weg te denken, er wordt tenminste muziek verhandeld. Er wordt geen geluid gemaakt om geld te verdienen.

Waarom zeg ik deze "reactionaire" dingen? Omdat ik ervan overtuigd ben dat ze de auteurs bekend in de oren zouden klinken. Ze zouden het er misschien niet bepaald eens mee zijn ~ over smaak valt namelijk niet te redetwisten ~, maar ik geloof nooit dat ze het met Toulmin eens zouden zijn. Een volgend, wat lang uitgevallen citaat, zal duidelijk maken wat ik bedoel: "De filosofie kan zich natuurlijk niet afsluiten voor stromingen en thema's die de hele wereld omspannen. De toenemende culturele contacten en conflicten tussen allerlei verschillende groepen roepen enorme, diep ingrijpende filosofische problemen op. Bestaan er normen en waarden die voor alle culturen geldig en bruikbaar zijn? Of is het beroep op de "mensenrechten" die centraal staan in de verklaring van de Verenigde Naties van 1948 in feite een poging de ethiek van de eerste wereld op te leggen aan de derde wereld? Bestaat er één enkel begrip van kennis dat in China en Nigeria dezelfde geldigheid heeft als in Chicago en Heidelberg? (...) Of komt het werk van missionarissen in feite neer op een poging inheemse culturen te vernietigen?" (bladzijde 342).

Met andere woorden: of het Westen dat nu graag heeft of niet, het zal moeten plaats maken op het toneel van het denken voor inzichten, concepten en stellingen waarmee het zelf geen blijf weet, of waaraan het nooit gedacht heeft ~ of heeft willen denken. Inzichten afkomstig uit andere oorden dan de klassieke centra waar onze universitaire "wijsgeren" hun mosterd plegen te halen.

Geef toe, geachte lezer: dat zijn tenminste zinvolle filosofische vraagstukken. Vraagstukken waarmee wij allemaal, de jongeren onder ons nog meer, volop zullen te maken krijgen. Want of we het graag horen of niet: de wereld is helemaal niet ons dorp, zelfs niet eens ons land. Al beweren sommigen dat wel. En de terechte vraag is: hoort de wereld wel ons dorp te wezen? Is zulke uitspraak niet de uiting van een letterlijk oeverloze Westerse pretentie?

De auteurs pleiten dan ook voor een soort "interculturele filosofie" (de term is van mij). Ze willen de filosofie, het denken van gebieden en culturen die totnogtoe klassiekerwijze tussen de kieren en de reten van zowat alle filosofische overzichten vallen, duidelijk en openlijk aan de orde stellen. Ze zijn er kennelijk heilig van overtuigd dat "denken" altijd contextueel is ~ een stelling die ikzelf graag bijtreed. Ze verklaren dus heel duidelijk dat een filosofisch overzicht, dat niet bereid is om de gezichtspunten van andere dan Westerse culturen als volstrekt gelijkwaardig aan de Westerse aan de orde te stellen, voor hen echt niet meer hoeft. Want in een wereld, waarin we met zes miljard één kleine planeet moeten delen, moeten we de enggeestigheid van het Grote Gelijk laten varen. Als we tenminste een wereld, die naam waardig, aan onze kinderen willen overlaten.

Als alerte Vlaams-nationalist spits ik bij zulke uitspraken de oren. Vlaamsbewustheid wordt immers vaak als voorbijgestreefd provincialisme voorgesteld. "Nationalisme" zou absurd zijn of exclusivistisch². Hoe staan de auteurs daar tegenover? Verrassend breeddenkend. Zij beschouwen "nationalisme" als een gewoon, algemeen menselijk fenomeen. Het is er, punt uit. En het maakt deel uit van het leven van mensen en groepen. Dat is niet zo'n verwonderlijke uitspraak voor schrijvers die opkomen voor respect voor het

denken van andere culturen. Je kan nogal moeilijk volhouden op te willen komen voor de wijsbegeerte van andere culturen, als je dat niet voor alle andere culturen ~ dus ook deze binnen de eigen Westerse beschavingskring ~ wil doen. Solomon en Higgins zijn dus gewoon consequent.

De fundamentele reden waarom ze veel ruimdenkender blijken te zijn dan een aantal van de denkers uit onze Nederlanden is even simpel als duidelijk: wijsbegeerte is wat het is. Het heeft vandoen met "wijsheid". *Filo-sofia*. Het liefhebben van wijsheid. Welke wijsheid? Elke wijsheid. En wat is wijsheid? Ziehier wat Van Dale daarover zegt: "de juiste, hoogste, op inzicht en levenservaring berustende kennis, en het handelen daarnaar". Filosoferen is denken over ons lot, over leven en dood, over onze toekomst en over ons verleden, over wat had gekund en helaas nooit plaats vond. Filosoferen is zingeving, is zoeken naar zin, naar een plaats in deze onmetelijke kosmos. Filosoferen deden inderdaad de oude Grieken als ze naar het uitspannel keken, en zich vol bewondering afvroegen wat ze moesten denken over die schitterende flonkering van duizenden sterren boven hun hoofden en wat wij hier dan als mensen komen doen. Mensen? Dat pluis, moeizaam voortkruipend over het oppervlak van een kleine planeet, draaiend rond een ster van middelbare grootte. Een ster, ergens in een arm van een spiraalstelsel, waarvan er, naar astronomen ons verzekeren, meer zijn dan er zandkorrels te tellen vallen op het Vlaamse strand. Misschien is de keuze voor deze betekenis van het begrip "filosofie" nog het meest "andere" van alles.

Onze voorouders zullen niets geweten hebben over spiraalarmen en zo. Maar die verwondering, die bewondering, ja, zelfs: die verbijstering om al dat grootse, dat is iets wat men terugvindt bij alle volkeren, in alle tijden en in alle beschavingen. En bijgevolg, zeggen Solomon en Higgins, is filosofie helemaal geen specifiek Westerse aangelegenheid, evenmin als het een specifiek mannelijk aangelegenheid zou zijn.

Filosofie, zo voelt men duidelijk, moet voor de auteurs gaan over het leven zelf. Over de mens en zijn situatie. Over zijn toekomst en over de weg die hij gaan moet om die toekomst veilig te stellen. En dan wordt wijsbegeerte noodzakelijk een "lokale" aangelegenheid, in de betekenis die de Amerikaanse communitarist Michael Waltzer daaraan geeft: vrouwen filosoferen anders dan mannen, zwarten anders dan blanken ~ dat is overigens de stelling van de onlangs overleden Léopold Senghor ~, Vlamingen anders dan Walen en ga zo maar door. Er zal dus veel "wijsheid" nodig zijn om het samenleven op deze planeet zelfs maar mogelijk te maken, nu we allemaal, bij wijze van spreken, op elkaars schoot zitten. Misschien is het feit dat één van beide auteurs een vrouw is mee debet aan dit zeer wijze inzicht.

Wijsbegeerte ~ het Nederlandse woord is onovertrefbaar ~ mag dus geen puur, droge, dorre academische aangelegenheid zijn. En dat is ze helaas te veel geworden. Iets wat de auteurs hartgrondig betreuren. Niet vanuit een typisch Amerikaans 'pragmatisch' standpunt, maar vanuit een te zeldzaam besef van de haast onmetelijke verscheidenheid waarin de menselijke geest zich toont aan wie bereid is ernaar te kijken. Ik heb het tweede gedeelte van het boek met genoegen gelezen. Dat deel leest vlot en zet waarlijk tot denken aan. Zoals het hoort.

Tenslotte nog dit: de anglicismen van de vertaler zijn soms ronduit storend. Zo heeft hij het hardnekkig over "*common sense* oordelen", terwijl daarvoor in het Nederlands zoiets bestaat als "gezond verstand" ~ en dat soort uitdrukkingen.

Dingen zoals "...vertrouwen, zo ergens, gevonden zou kunnen worden ..." en "de meest formele stijl denkbaar ..." zijn Engels. Geen Nederlands. Overigens ontbreekt in die vorm het onvermijdelijke "ooit" ook niet.

Hier en daar had de tekst ook mogen nagelezen worden. Zo zou de wederopstanding van Jezus kunnen worden opgevat als een symbool voor de overwinning van de dood. Ik denk dat veel christenen het daarmee zullen eens zijn. Maar uiteindelijk, toegegeven, zijn dit niet zo talrijke details in een boek van ruim 380 bladzijden.

Robert C. Solomon & Kathleen M. Higgins. *Een andere geschiedenis van de filosofie*. Uitgeverij Pelckmans, Kapellen. 1999. 381 blz. 990 fr. Vertaald door Ben Schomakers.

¹ Steven Toulmin, "Cultuur in een transnationale tijd", in Jan Bor (red.), *De voortgang van de cultuur*. Contact, 1994, blz. 37.

² Zie bijvoorbeeld: André Van de Putte, "Nationalisme en Naties", *Tijdschrift voor Filosofie*, 55e jaargang, maart 1993, blz. 1345.

Uitnodiging

V.V.A. organiseert met *B-plus* drie debatten over hete hangijzers in het communautaire domein

- donderdag 30 maart: *Fiscale autonomie voor Vlaanderen en Wallonië* (met Fernand Herman, Paul van Rompuy, Jef Vuchelen en Jan van Doren)
- donderdag 6 april: *Vlaanderen, België, Europe: welke rol en welke toekomst?* (met Matthias Storme en Ludo Dierickx)
- donderdag 4 mei: *Defederalisering van het gezondheidsbeleid en de ziekteverzekering* (met Jean Hermesse, Guy Peeters, Danny Pieters en Jürgen Constandt)

Telkens om 17 u in het Auditorium van de BBL, Marsveldlaan te Brussel

Deelname in de kosten: 100 fr per debat

Een land dat uit woorden bestaat

Frank Judo

Een boek met een idee: het wordt een zeldzaamheid. Heden ten dage lijkt een boek maar aanvaardbaar, wanneer het open eindjes, open vragen en multi-interpretabiliteit combineert. Andere teksten zouden "pedagogisch" ~ lees "kinderlijk" ~ zijn. Het is maar de vraag. De auteur, die tot nader order mens is, laat zich kennen door zijn ideeën, en met name scherp verwoorde ideeën laten die bijzondere kennismaking van mens tot mens, die lectuur kan zijn, toe. En als het over scherp verwoorde gaat, is Luc Rasson in zijn element.

Zo slaagt hij erin zijn hele verhaal op te hangen aan een enkel *Leitmotiv*, te weten de legitimiteitscrisis van de taal, de beklemmende ervaring dat het woord en de werkelijkheid mekaar niet langer naadloos dekken. Van het chaotische taalgebruik van Céline tot de taalkeuze van de Spaanse auteur Jorge Semprun, die in het Frans schrijft om afstand te creëren tussen de tekst en de schrijver ~ de hele twintigste eeuw wordt een talige legitimiteitscrisis.

De stelling is aantrekkelijk, en de wijze waarop Rasson ze verdedigt verdient bewondering. Nochtans blijkt bij herhaling dat Rasson beter thuis is in de Franse literatuur dan in de maatschappelijke geschiedenis van onze zuiderburen. Zo knippert de historicus wel even met de ogen wanneer hij als standaardwerk over de Dreyfus-zaak het vulgariserende boek van Jean-Denis Bredin hoort vermelden. Eveneens is het te betreuren dat grotendeels gecanoniseerde auteurs als aanknopingspunten voor de stellingen van Rasson werden gekozen, terwijl minder gekende schrijvers ongetwijfeld andere relevante elementen met betrekking tot "literatuur en politiek" hadden kunnen aandragen.

Zo kan men Rasson enkel gelijk geven wanneer hij wijst op de literaire "methode" die het Franse politieke leven kenmerkt en die haar hoogtepunt beleefde in de bekende poëzie-bloemlezing die president Pompidou samenstelde. Toch krijgt de lezer al te zeer de indruk dat deze kruisbestuiving een loutere kwestie van stijl was. Een Frans politicus die een Frans auteur citeert, doet dit echter niet gratis. Ten eerste verwijst hij ~ niet onschuldig ~ naar een pantheon van progressieve of conservatieve auteurs, maar zo goed als steeds naar Franse auteurs. Zeg me wie je citeert en ik zal zeggen wie je bent ~ binnen het brede Franse intellectuele leven, weliswaar. Zelfs François Mitterrand, die graag de Duitser Jünger aanhaalde, verwees op die manier indirect naar Franse tradities, door een Duitse bewonderaar van de Franse moralisten als nachttafelauteur uit te kiezen.

Er is echter meer. Een hele Franse literatuur gaat immers uit van een politieke vraagstelling. Waar anders dan in het land waar Lodewijk XIV een *Académie* stichtte als element in zijn cultuurbeleid is het mogelijk dat boeken verschijnen als *Racine politique* (Lucien Dubech) of *La Fontaine politique* (Pierre Boutang). Werkelijk, er valt meer te zeggen over de moeilijk te omschrijven werkelijkheid van de intellectueel dan hier met een al te exclusief-literair instrumentarium gebeurt. Het zou echter leuk zijn wanneer dezelfde auteur deze paden wilde bewandelen, want zijn werkwijze getuigt van een vertrouwdheid van de Franse geest die naar meer smaakt.

N.a.v. Luc Rasson *De macht van het woord. Literatuur en politiek in het 20ste-eeuwse Frankrijk*, Kapellen, Pelckmans, 1999, 167 p., 650 BEF, ISBN 90 289 27433

Aankondiging

Uitbetaling van reprografierechten

*VEWA, Vereniging van Educatieve en Wetenschappelijke auteurs
vzw & cvba*

Overeenkomstig de wet van 1994 betreffende de auteursrechten worden aan de auteurs van educatieve en wetenschappelijke publicaties reprografierechten uitbetaald. De eerste rechten werden geïnd in de loop van het jaar 1998 en worden uitbetaald voor de publicaties gepubliceerd gedurende de kalenderjaren 1997 en 1998. Vanaf nu zal dit jaarlijks gebeuren en binnenkort komt de verdeling van de rechten die in 1999 geïnd werden, aan de beurt.

Om in aanmerking te komen voor reprografierechten kan u zich aansluiten bij VEWA en aan VEWA uw gepubliceerde bladzijden meedelen. VEWA is een initiatief dat uitgaat van de VLIR. VEWA werd erkend door de Minister van Justitie en is belast met het uitkeren van reprografierechten aan de educatieve en wetenschappelijke auteurs.

U kan lid worden van VEWA door storting van 500 BEF op rekeningnummer KB 431-0699601-07. Voor meer informatie kan u steeds terecht op ons secretariaat:

Vewa, Prof. Roger Blanpain (Voorzitter), Klein Dalenstraat 46, 3020 Herent
Tel.: 016/499.493, Fax: 016/480.921, E-mail: Vewa@cer-leuven.be

GRIMBERGEN - VILVOORDE - MACHELEN - ZAVENTEM - TERVUREN - OVERIJSE - HOEIJLAAR
 - WEMMEL - WEMMEL - LINKEBEEK - DROGEBOS - ST.GENESIUS-RODE - WEZENBEEK-
 OPPEM - KRAAINEM - BRUSSEL - BEERSEL - ST.PIETERS LEEUW - DILBEEK - ASSE - MERCE-
 TEM - MELSE - GRIMBERGEN - VILVOORDE - MACHELEN - ZAVENTEM - TERVUREN - OVE-
 RIJSE - HOEIJLAAR - WEMMEL - LINKEBEEK - DROGEBOS - ST.GENESIUS-RODE - WEZEN-
 BEEK-OPPEM - BRUSSEL - BEERSEL - DILBEEK - ASSE - MERCE-
 TERCHTEM - MELSE - GRIMBERGEN - VILVOORDE - MACHELEN - ZAVENTEM - TERVUREN
 OVERIJSE - HOEIJLAAR - WEMMEL - LINKEBEEK - DROGEBOS - ST.GENESIUS-RODE - WEZEN-
 BEEK-OPPEM - KRAAINEM - BRUSSEL - BEERSEL - DILBEEK - ASSE - MERCE-
 TEM - MELSE - GRIMBERGEN - VILVOORDE - MACHELEN - ZAVENTEM - TERVUREN

BRUSSEL

meer dan ooit **Vlaanderen!**

VLAAMS BRABANT

zondag 30 april 2000 • 14.30 u.
Sportpaleis Antwerpen

63STE VLAAMS NATIONAAL ZANGFEEST

Programma en organisatie :
 Algemeen Nederlands Zangverbond vzw i.s.m.
 het Davidsfonds, de VVB, de FVV, de Marnixring,
 het R. Schryverfonds, het verbond VOS
 en het Vlaams Neutraal Ziekenfonds (236),
 de jeugbewegingen van KSA en VNJ.

Reservaties :
 03/237.93.92
 E-post: info@svc.be

Realisatie : Stichting voor Vlaamse Creatie vzw

Mit de steun van:

Tot uw dienst: de leden van het hoofdbestuur.

Algemeen voorzitter:

Prof. Dr. Matthias Storme, Zuidbroek 49, 9030 Mariakerke

Algemene ondervoorzitters:

Lic. Gwij Steel, Fort Lapin 41, 8000 Brugge

Lic. Milka Tombal, Carnegielaan 47, 3500 Hasselt

Algemeen secretaris:

Lic. Machteld Lenoir, Vlamingdam 2, 8000 Brugge

Algemeen penningmeester:

Lic. Fernand Smets, Oostvaardijk 17, 2830 Willebroek

Hoofdredacteur:

Mr. Frank Judo, Fonteinstraat 139 bus 16, 3000 Leuven

Bestuursleden:

Ph. D. Rita Wardenier, Weststraat 14, 8340 Damme

Ir. Marc Van Dongen, Bredabaan 764, 2170 Merksem

Prof. Em. Dr. Koenraad Van Camp, Lovelingstraat 70, 2060 Antwerpen

Prof. Dr. Jozef T. Devreese, d'Oultremontlei 24, 2930, Brasschaat

Lic. David Vits, Brusselsesteenweg 130, 2800 Mechelen

HOORD
STAR
FONDS
v.z.w.

VLAAMS
ECONOMISCH
VERBOND

miha
MILO SCHOONMAAK
J. Van Breda & Co

Vlaams Neutraal Ziekenfonds
0800 - 179 75

GAZET VAN ANTWERPEN